

# Examining the Areas of Difference in the Nature of Spiritual Health from the Perspective of Islam and the West Based on Quranic Evidence

Siamak Mokhtari<sup>1</sup> , Fatemeh Sajedi<sup>2</sup> , Maliheh Motavasselian<sup>2\*</sup> 

1- Spiritual Health Research Centre, Life Style Institute, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, Iran.

2- Department of Persian Medicine, School of Persian and Complementary Medicine, Mashhad University of Medical Sciences, Mashhad, Iran.

\*Correspondence should be addressed to Dr. Maliheh Motavasselian; Email: [Motavasselianm@mums.ac.ir](mailto:Motavasselianm@mums.ac.ir)

## Article Info

Received: Apr 1, 2025

Received in revised form:

Jul 12, 2025

Accepted: Aug 4, 2025

Available Online: Sep 23, 2025

## Keywords:

Islamic spirituality

Spiritual health

The Quran

Western spirituality



 <https://doi.org/10.22037/jrrh.v11i3.47929>

## Abstract

**Background and Objective:** Spiritual health is one of the important aspects of human health. Due to different approaches to human nature and the concept of spirituality in different cultures, there is a wide range of schools of thought related to spiritual health. Therefore, it is necessary to pay close attention to the authentic religious teachings and the scope of their exaltation and perfectness. In fact, sometimes ignoring them leads to costly consequences such as absurdity, purposelessness in life, and illusory happiness.

**Methods:** In this descriptive-analytical review study with a qualitative approach, indicators of Islamic spirituality were extracted through a review of the Holy Quran and authentic commentaries. Then, through a targeted search in scientific databases including Google Scholar, PubMed, Scopus, and SID, indicators of Western spirituality were identified and compared with Quranic data. Data analysis was performed using qualitative content analysis. The authors reported no conflicts of interest.

**Results:** The most significant differences and strengths of religious spirituality are: worship, fulfilling obligations and adherence to the Sharia, believing in the hereafter, love for the good people and hating the enemies (to God), prohibition of illegitimate and anti-wisdom austerities in religious spirituality, anti-tyranny and avoidance of injustice, rationalism, practicality, and use of permissible means in the framework of Sharia, dynamism, remembrance of God, trust in God, contentment, submission to God, and recourse to God, patience, gratitude to God, sound heart and living a pure life.

**Conclusion:** Religious and Islamic spirituality is an active, effective, transformative and beneficial spirituality and has a real and objective counterpart, which is the happiness and sovereignty in both worlds. While western spiritualities are often a mental issue with no fixed and visible horizons, and sometimes no rational justification. What is blessed (eternal goodness) and the source of positive effect is the original spirituality (not borrowed) derived from the clear spring of revelation teachings and the life of the innocents, peace be upon them.

**Please cite this article as:** Mokhtari S, Sajedi F, Motavasselian M. Examining the Areas of Difference in the Nature of Spiritual Health from the Perspective of Islam and the West Based on Quranic Evidence. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2025;11(3):149-163. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v11i3.47929>

## Summary

## Background and Objective

Spiritual health, alongside body, mind, and society, has been introduced as the fourth pillar of

human health (1). Spirituality has different definitions in different cultures and traditions, and these differences sometimes cause misunderstanding or trivialization of this noble human concept. From the Islamic viewpoint, spiritual health depends on preserving and flourishing the monotheistic nature, a stable relationship with God, creating a value system based on revelation, having a purposeful life, and healthy relationships with others (2). In today's society, various types of Western and Eastern spiritualities, including the teachings of Osho, Sai Baba, and Halqeh mysticism, have become popular among people. If these tendencies are separated from the religious and divine context, the risk of nihilism and superficial hedonism increases.

Research has shown that Islamic spirituality is monistic and four-dimensional (relationship with God, self, creation, and nature), while Western spirituality is defined as three-dimensional (self, others, and environment) and neglects the divine dimension (3-5). Islamic spirituality is God-centered and includes faith, action, and morality altogether, while Western spirituality focuses on psychological experiences and mental states such as a sense of unity or peace (6-10).

### Methods

This research was conducted by systematically reviewing the Quranic verses and authoritative commentaries (Al-Mizan, Majma' al-Bayan, Tafsir-e-Namna) and then conducting a targeted search in scientific databases (Google Scholar, PubMed, Scopus, SID). The data were analyzed using qualitative content analysis and an inductive approach to compare Islamic and Western components of spiritual health.

### Results

Based on the obtained results, the main components of Islamic spiritual health are as follows:

- Devotion and sincere worship: The foundation of Islamic spirituality is servitude to God (Dhariyat:56; Al-Hamd:5).
- Observance of duties and Sharia: Prayer, fasting, zakat (granting a portion of certain possessions as alms), and Hajj are the pillars of spiritual life (23).
- Belief in the afterlife: Belief in life after death is a factor for responsibility (Al-Ankabut:64; Al-Baqarah:203).
- Guardianship and obedience to the guardian of God: Divine guardianship is the

manifestation of God's attributes and the axis of spirituality (Al-Ma'idah:55).

- Loyalty and disavowal: Friendship with the divine saints and hatred of the enemies of God are conditions of true faith (Aal-e-Imran:28; Al-Mumtahanah:4-6).
- Rejection of extreme and unlawful austerities: Islam opposes the prohibition of lawful things and abandoning worldly wisdom (Al-Ma'idah:87; Al-A'raf:32).
- Opposing oppression and avoiding injustice: Actively fighting oppression and supporting the oppressed is part of the essence of faith (An-Nisa:148; Shu'ara:10-11).
- Rationalism: Rationality and justice are the basis of servitude and righteous action (An-Nahl:90; Malik:10).
- Practicality: Islamic spirituality is linked to social action such as enjoining good and charity (Aal-Imran:104).
- Using legitimate means: Even for spiritual goals, illegitimate means are not acceptable (An-Nahl:125).
- Dynamism and continuous growth: Learning and skill acquisition are inseparable parts of spirituality (Tawbah:122).
- Remembrance of God: Remembering God is the source of peace of heart and a secure soul (Ar-Ra'd:28).
- Trust and delegation: Complete trust in God and entrusting matters to Him are pillars of spirituality (At-Talaq:3; Ghafir:44).
- Recourse to the divine saints: Connection with Ahl al-Bayt and the righteous for closeness to God (Al-Ma'idah:35; Yusuf:97).
- Contentment and submission: Accepting divine decrees with contentment is the pinnacle of spiritual health (Al-Mujadala:22; Al-Baqarah:112).
- Patience and gratitude: Actively facing hardships and being practically thankful for blessings leads to exaltation (Zumar:10; Saba:13).
- A sound heart: Salvation in the hereafter is only for those with sound hearts (Shu'ara:89).

A pure life: A pure and purposeful life is God's firm promise to the believers (An-Nahl:97).

### Conclusion

Spiritual health from the Islamic perspective is based on a doctrinal, ethical, and epistemological system whose goal is attaining divine proximity and a pure life. This spirituality arises from a permanent bond with God and manifests itself in both individual and social spheres. Unlike Western spirituality, which is often relativistic,

individual-centered, and experience-oriented (26, 28), Islamic spirituality is intertwined with social responsibility, justice-seeking, and social reform (33-35). Therefore, Islamic spiritual health is not limited to inner peace alone but also includes social order and justice-centeredness.

In Islamic teachings, reason and justice are pillars of spiritual conduct and guarantee correct moral and social behavior (36). Teachings such as zakat, charity, benevolence, and avoidance of oppression are manifestations of spiritual health that establish a link between individual peace and collective health (36, 37). This perspective links spirituality to active and reformatory presence in society, not isolationism.

Islam also connects spiritual health with scientific, rational growth, and life skills (39, 40). Besides rituals, the believer must use his knowledge and intellect for individual and social advancement. Psychologically, remembrance, trust, delegation, contentment, patience, and gratitude are foundations of peace and hope in crises, revealing the capacity of Islamic spirituality to enhance mental health and resilience.

According to the teachings of revelation, achieving a 'sound heart' and realizing a 'pure life' is the pinnacle of spiritual health bringing about existential coherence and happiness in this world and the hereafter. This comprehensive approach distinguishes Islamic spirituality from the relativistic and individualistic spiritualities of the West.

Spiritual health from the Islamic perspective is a comprehensive and objective concept that integrates faith, ethics, rationality, and social responsibility. This fundamental difference from the Western approach can serve as the basis for developing indigenous models of spiritual care and health policymaking in Islamic societies. Future research should focus on developing localized spiritual care models and assessing their effectiveness in promoting mental and social health.

### Acknowledgements

The researchers sincerely thank the Spiritual Health Department of the Academy of Medical Sciences, professors, colleagues, and students who helped with their guidance and constructive criticism in advancing this research. Scientific and spiritual support of Baqiyatallah (a.s.) and Mashhad Universities of Medical Sciences is also appreciated.

### Funding

According to the authors of the article, this research was not sponsored and was written at the authors' personal expense.

### Conflict of interest

The authors of the article reported no conflicts of interest regarding this research.

### Authors' contribution

Providing an in-depth analysis of the Islamic foundations of spirituality: First author; Providing a comprehensive critical analysis of the Western trend: Second author; Integrating the methodology section and drafting structure of the article: Third author.

## دراسة مظاهر الاختلاف في ماهية الصحة الروحية بين المنظور الإسلامي والغربي بالاستناد إلى الشواهد القرآنية

سيامك مختاري<sup>١</sup>، فاطمه ساجدي<sup>٢</sup>، مليحة متوسليان<sup>٢\*</sup>

١- مركز أبحاث الصحة الروحية، معهد نمط الحياة، جامعة بقية الله (عج) للعلوم الطبية، طهران، إيران.

٢- قسم الطب الإيراني، كلية الطب الإسلامي والمكتل، جامعة مشهد للعلوم الطبية، مشهد، إيران.

\* المراسلات الموجهة إلى الدكتورة مليحة متوسليان؛ البريد الإلكتروني: Motavasselianm@mums.ac.ir

### الملخص

**خلفية البحث وأهدافه:** تُعدّ الصحة الروحية أحد الأبعاد الجوهرية لصحة الإنسان. بسبب تعدّد المقاربات إزاء ماهية الإنسان ومفهوم الروحانية في الثقافات المختلفة، نشأ طيف واسع من المذاهب المرتبطة بالصحة الروحية. ومن هنا فإنّ الاعتناء الكافي بالتعاليم الدينية الأصيلة وبآفاقها الارتقائية والمكبّلة ضرورة لا غنى عنها؛ إذ إنّ إغفال هذا الأمر قد يفضي أحياناً إلى تبعات باهظة كالنزعة العدمية، والعيش بلا غاية، والانشغال بأوهام اللذة.

**منهجية البحث:** هذا البحث مراجعة من النوع الوصفي - التحليلي، وتمّ إنجازُه بمنهج نوعي، حيث جرى استنباط مؤشرات الروحانية الإسلامية من خلال دراسة القرآن الكريم والتفاسير الموثوقة. ثم جرى البحث المنهجي في قواعد البيانات العلمية (Google Scholar، PubMed، Scopus، SID) لاستخراج مؤشرات الروحانية الغربية، ومقارنتها بالمعطيات القرآنية. تمّ إنجاز تحليل البيانات باستخدام أسلوب التحليل النوعي للمحتوى. لم يُذكر أي تعارض في المصالح من قبل مؤلفي المقالة بشأن هذا البحث.

**المعطيات:** إنّ أبرز وجوه الافتراق ومواطن القوة في الروحانية الدينية استناداً إلى الشواهد القرآنية هي: التبعّد واداء الفرائض والالتزام بالشريعة، الإيمان بالمعاد، الولاية والبراءة (التولي والتبري)، اجتناب الرياضات المناقضة للعقل والحرمة، مناهضة الظلم وتجنب الانطلام، التعقل والعقلانية، الطابع التطبيقي والانتفاع بالاسباب المشروعة في اطار الشريعة، الحيوية والدينامية وذكر الله والتوكل والرضا والتسليم والصبر والشكر والقلب السليم واخيراً بلوغ الحياة الطيبة.

**الاستنتاج:** الروحانية الإسلامية فاعلة، مؤثرة، محرّكة للتحوّل، ولها مقابل واقعي وملمس، وهي سبيل السعادة والسيادة في الدارين. بينما في الروحانية الغربية يُترك الانسان وشأنه، فيسعى من خلال التمارين الذهنية والنفسية، والتأمل، والإيحاء، والإلقاء إلى بلوغ الرضا الباطني والسعادة. ومن هنا فإنّ الروحانيات في السياق الغربي غالباً ما تعاني من غياب المخرجات المعترية والنتائج الملموسة، وقد تفتقر في أحيان كثيرة إلى الأسس العقلانية الراسخة والمسوغات المنطقية المقبولة ومن ثمّ فإنّ الروحانيات في السياق الغربي غالباً ما تُعاني من غياب المخرجات المعترية والنتائج الملموسة. إنّ المبارك والمثمر بحق، تلك الروحانيات الأصيلة. لا الدخيلة المنبتقة من ينابيع الوحي الصافية وسيرة المعصومين عليهم السلام.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Mokhtari S, Sajedi F, Motavasselian M. Examining the Areas of Difference in the Nature of Spiritual Health from the Perspective of Islam and the West Based on Quranic Evidence. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2025;11(3):149-163. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v11i3.47929>

## بررسی وجوه اختلاف ماهیت سلامت معنوی از دیدگاه اسلام و غرب مبتنی بر شواهد قرآنی

سیامک مختاری<sup>۱</sup> ID، فاطمه ساجدی<sup>۲</sup> ID، ملیحه متوسلیان<sup>۳\*</sup> ID

۱- مرکز تحقیقات سلامت معنوی، پژوهشکده سبک زندگی، دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)، تهران، ایران.

۲- گروه طب ایرانی، دانشکده طب ایرانی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی مشهد، مشهد، ایران.

\*مکاتبات خطاب به دکتر ملیحه متوسلیان؛ رایانامه: [Motavasselianm@mums.ac.ir](mailto:Motavasselianm@mums.ac.ir)

### اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۲ فروردین ۱۴۰۴

دریافت متن نهایی: ۲۱ تیر ۱۴۰۴

پذیرش: ۱۳ مرداد ۱۴۰۴

نشر الکترونیکی: ۱ مهر ۱۴۰۴

### واژه‌های کلیدی:

سلامت معنوی

قرآن

معنویت اسلامی

معنویت غربی

### چکیده

**سابقه و هدف:** سلامت معنوی یکی از وجوه مهم سلامت انسان است. به دلیل رویکردهای متفاوت به ماهیت انسان و مفهوم معنویت در فرهنگ‌های مختلف، طیف وسیعی از مکاتب مرتبط با سلامت معنوی وجود دارند. از این رو، توجه وافی به آموزه‌های اصیل دینی و گستره تعالی‌بخش و کمال‌افزای آن ضروری است؛ گاهی بی‌اعتنایی به این امر تبعات پرهزینه‌ای مانند پوچ‌گرایی، باری به هر جهت زیستن و خوش‌باشی‌های موهوم به همراه دارد.

**روش کار:** این پژوهش مروری از نوع توصیفی - تحلیلی است که با رویکرد کیفی شاخص‌های معنویت اسلامی از طریق بررسی قرآن کریم و تفاسیر معتبر استخراج شد. سپس با جست‌وجوی هدفمند در پایگاه‌های داده علمی شامل گوگل اسکولار، پابمد، اسکوپوس و اس‌آی‌دی شاخص‌های معنویت غربی شناسایی و با داده‌های قرآنی مقایسه شد. تحلیل داده‌ها با روش تحلیل محتوای کیفی انجام شد. مؤلفان مقاله تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

**یافته‌ها:** شاخص‌ترین وجوه افتراق و نقاط قوت معنویت‌های دینی بر اساس شواهد قرآنی عبارت است از: تعبد، ادای فرایض و التزام به شریعت، معادباوری، ولایت‌مداری، تولی و تبرأ، ممنوعیت ریاضت‌های خردستیز و نامشروع در معنویت دینی، ظلم‌ستیزی و احتراز از انظلام، تعقل‌گرایی، کاربردی بودن، بهره‌گیری از اسباب مجاز در قالب شرع، پویایی، یاد خدا، توکل، رضا، تسلیم، توسل، صبر، شکر، قلب سلیم و حیات طیبه.

**نتیجه‌گیری:** معنویت اسلامی کنش‌گر، اثربخش، تحول‌آفرین و برخوردار از ما به ازای واقعی و عینی است که سعادت و سیادت دارین است؛ درحالی‌که در معنویت غربی انسان موجودی به خود وانهاده است که با ورزهای ذهنی و روانی، مراقبه، تلقین و القا به دنبال کسب رضایت باطنی و شادی است. از این رو معنویت‌های غربی خروجی بایسته و مشهودی ندارند و گاه توجیه و محیل‌عقلانی بر آنها مترتب نیست. آنچه مبارک (خیر ماندگار) و منشأ اثر مثبت است، معنویت‌های اصیل (نه عاریتی) و برگرفته از چشمه‌سار زلال آموزه‌های وحیانی و سیره معصومین (ع) است.

استناد مقاله به این صورت است:

Mokhtari S, Sajedi F, Motavasselian M. Examining the Areas of Difference in the Nature of Spiritual Health from the Perspective of Islam and the West Based on Quranic Evidence. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2025;11(3):149-163. <https://doi.org/10.22037/jrrh.v11i3.47929>

## مقدمه

سلامت معنوی یکی از وجوه مهم سلامت انسان است که موجودی جسمی - روانی - اجتماعی - معنوی<sup>۱</sup> معرفی شده است (۱). معنویت مانند پاره‌ای از عبارات و مفاهیم مرتبط با علوم اسلامی به دلیل رویکردهای متفاوت به ماهیت انسان در فرهنگ‌های مختلف تعاریف عدیده‌ای دارد که گاه این تعاریف در تعارض با هم قرار دارند و این تعارضات زمینه کژتابی و در ادامه اغفال و سوء استفاده فرصت‌طلبان را از این مفهوم والا و ارزشمند فراهم می‌آورد. سلامت معنوی اسلامی شامل حفظ و شکوفایی فطرت توحیدی از طریق برقراری روابط مستحکم با خدا، ایجاد نظام ارزشی شخصی قدرتمند، داشتن زندگی هدفمند و روابط سالم و سازنده با خود و دیگران است (۲). گرایش‌های متعدد معنوی در دهه‌های اخیر در کشور ما مطرح و آثارشان به زبان فارسی ترجمه و منتشر شده است که از جمله آنها می‌توان به عرفان‌های سرخ‌پوستی کارلوس کاستاندا و دُن خُوان<sup>۲</sup> و جریان‌های معنویت‌گرایی مانند اُشو، سای بابا، اکهارت تله، یوگاناندا<sup>۳</sup> و آموزه‌های اِک‌ها<sup>۴</sup> اشاره کرد. خاستگاه عرفان حلقه نیز ایران بوده و طیف وسیعی را مجذوب خود کرده است. از این رو سازماندهی و توجه وافی به معنی صائب و منطبق با آموزه‌های اصیل دینی به این عبارت انجام شود و گستره تعالی‌بخش و کمال‌افزای آن بررسی شود، که گاه بی‌اعتنایی به این امر تبعات پرهزینه‌ای مانند پوچ‌گرایی، باری به هر جهت زیستن و خوش‌باشی‌های موهوم به همراه دارد. در این پژوهش به وجوه افتراق و نقاط قوت معنویت دینی در مقایسه با معنویت‌های غربی مبتنی بر شواهد آیات قرآن پرداخته شده است.

## مروری بر متون

کیانی و همکاران بیان می‌کنند که معنویت در اسلام یافتنی (غیرساختگی)، وحدت‌گرا و چهاربُعدی (خود، خلق، محیط و خدا) است؛ درحالی‌که در برخی از دیدگاه‌های غربی، ساختنی، تکثرگرا و سه‌بُعدی (خود، دیگران و محیط) تعریف می‌شود (۳). رجبی و همکارانش درباره ماهیت و ابعاد معنویت نشان داده‌اند که معنویت اسلامی خدامحور و متکی بر ارتباط با خداوند متعال است، درحالی‌که معنویت در روان‌شناسی غربی بر حالات شخصی (احساس وحدت، تعالی، عشق و معناداری)

متمركز است. معنویت اسلامی چهاربُعدی (ارتباط با خود، خلق، محیط و خدا) و کل‌نگر است، اما رویکردهای غربی غالباً فاقد بُعد الهی و محدود به سه بُعد (خود، دیگران و محیط) هستند (۴). معنویت اسلامی را چهاربُعدی (معرفتی، عاطفی، ارادی و کنشی) می‌دانند، درحالی‌که رویکردهای غربی فاقد بُعد الهی هستند (۵). ایراندوست تأکید می‌کند که معنویت مدرن غربی بر تجارب شهودی شخصی استوار است و از زندگی دنیوی جدا نیست (۶).

مدرکی درباره مؤلفه‌های سلامت معنوی، ویژگی‌های معنویت اسلامی را شامل تدین عاقلانه، خدامحوری و عملی‌سازی اخلاق می‌داند که آرامش‌بخش است (۷). مؤلفه‌های سلامت معنوی در اسلام شامل توکل، تقوا، نماز، انفاق، توبه و ذکر خدا است که ترکیبی از اعتقاد و عمل را نشان می‌دهد (۸-۱۰). اسماعیلی معتقد است که سلامت معنوی اسلامی با مفاهیم روحانی پیوند دارد (۱۱). درحالی‌که دیدگاه غربی بر تأثیر روان بر جسم تأکید می‌کند.

اژدر و احمدی‌فراز درباره تفاوت‌های ایمان و کارکردها نشان می‌دهند که ایمان در اسلام سه‌بُعدی (اقرار زبانی، تصدیق قلبی و عمل جوارحی) است؛ اما در مسیحیت، احساس‌محور و متکی بر ایمان به مسیح (ع) است (۱۲). کوهساری و فروتن اشتراک ادیان ابراهیمی را در اصول توحید و معاد تأیید می‌کنند، اما تفاوت‌های معناداری در مناسک عبادی شناسایی کرده‌اند (۱۳). مداخلات معنوی اثر مثبت بر سلامت روان بیماران مبتلا به سرطان دارد (۱۴) و تأثیر متقابل جسم و روان (مانند نقش سوء هاضمه در افسردگی) در منابع اسلامی تأیید شده است (۱۵، ۱۶).

درباره تجلی اجتماعی و چالش‌ها، معنویت در ایران از طریق مناسک جمعی (رمضان و محرم) همبستگی اجتماعی ایجاد می‌کند، اما در غرب پدیده‌ای فردی (مانند مراقبه یا مدیتیشن<sup>۵</sup>) است (۱۷). سام‌آرام و همکارانش مؤلفه‌های سلامت معنوی اسلامی را شامل چهارده عنصر از جمله توکل، صبر و تقوا معرفی می‌کنند (۹). اسماعیلی و همکارانش اشاره می‌کنند که هنوز اتفاق نظر در تعریف ابعاد سلامت معنوی اسلامی (چهاربُعدی در مقابل سه‌بُعدی) وجود ندارد (۱۸).

جمع‌بندی تمایزهای کلیدی

هدف معنویت اسلامی تقرب به خدا و معنابخشی اصیل است (۴، ۱۹، ۲۰)، درحالی‌که غرب به معنایابی شخصی و آرامش موقت می‌پردازد (۲۱، ۲۲). نتایج پژوهش ارزشی بهار و

<sup>۱</sup> BioPsychoSocioSpritual

<sup>۲</sup> Carlos Castaneda, Don Juan

<sup>۳</sup> Osho, Sai Baba, Eckhart Tolle, Yogananda

<sup>۴</sup> Eckankar

<sup>۵</sup> Meditation

تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و با رویکرد استقرایی انجام شد. در این فرایند، مفاهیم و مؤلفه‌های مرتبط با معنویت از آیات قرآن کریم و تفاسیر معتبر آن بدون پیش‌فرض قبلی استخراج و کدگذاری شد. پس از شناسایی شاخص‌های اصلی معنویت اسلامی، این مؤلفه‌ها در مقایسه‌ای تطبیقی با شاخص‌های معنویت در دیدگاه‌های غربی قرار گرفت و تفاوت‌های مفهومی، ارزشی و مبنایی آنها تحلیل و تبیین شد.

### یافته‌ها

مهم‌ترین وجوه اختلاف ماهیت سلامت معنوی از دیدگاه اسلام با معنویت مطرح‌شده در غرب عبارت است از:

#### ۱) تعبد در معنویت دینی و اسلامی

بنیاد معنویت اسلامی بر عبادت خالصانه (تعبد) استوار است که در قرآن کریم به‌صراحت تبیین شده است. هدف آفرینش انسان و جن، پرستش انحصاری خداوند معرفی شده (سوره ذاریات، آیه ۵۶)، به‌گونه‌ای که عبادت تنها شایسته ذات اقدس الهی است (سوره حمد، آیه ۵) و هرگونه شریک‌سازی یا طاغوت‌پرستی نفی می‌شود (سوره نحل، آیه ۳۶؛ سوره آل‌عمران، آیه ۶۴). این عبادت باید با اخلاص کامل و دور از هر آلاشی انجام پذیرد؛ چنانکه پیامبر (ص) مأمور به ابلاغ این اصل است: «إِنِّي أُبْرِئُكُمْ أَنْ تُعْبَدَ اللَّهُ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ» (سوره زمر، آیات ۱۱-۱۴؛ سوره انعام، آیه ۱۶۲). تجلی عملی این تعبد در اقامه نماز، پرداخت زکات و توکل بر خدا متجلی می‌شود (سوره حج، آیه ۷۸) و تحقق آن مستلزم وحدت امت اسلامی و پرهیز از تفرقه در دین است (سوره شوری، آیه ۱۳). به این ترتیب، معنویت اسلامی در گرو بندگی توحیدمحور، خالصانه و عاملانه تعریف می‌شود.

#### ۲) ادای فرایض و التزام به شریعت

در نگرش اسلامی، ادای فرایض و التزام به شریعت رکن بنیادین سلامت معنوی است که مؤمنان را از طریق ترکیب «ایمان قلبی» و «عمل به واجبات» (نماز، روزه، زکات و حج) در مسیر سلوک معنوی هدایت می‌کند. این اعمال نه تنها ارتباط مداوم با خداوند را تضمین می‌کنند، بلکه به‌عنوان قالب‌های عبادی موجب تهذیب نفس، آرامش درونی و هدفمندی زندگی می‌شوند (۲۳). قرآن کریم با تأکید بر سه اصل کلیدی این رویکرد را تأیید می‌کند: الف) اطاعت مطلق از شریعت: «وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» (سوره حشر، آیه ۷)؛ ب) تلفیق عبادت و توکل: «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا

خواص نشان می‌دهد که معنویت سکولار با دستورالعمل‌های دنیوی به آرامش سلبی محدود می‌شود، اما اسلام آن را در مسیر قرب الهی تعریف می‌کند (۲۰). صاحب‌دل و همکارانش پیشنهاد می‌کنند که از معنویت بهزیستی و معنویت شادکامی به‌عنوان پایه‌ای برای الگوهای مراقبت سلامت استفاده شود (۱۷). مطالعات یادشده عمدتاً درباره گستره معنویت، مصادیق، زیرشاخه‌ها و پاره‌ای از رهاوردهای نهادینه‌شدن آن در جوامع است که نشان می‌دهند پژوهشگران مسلمان به اختلاف بین سلامت معنوی اسلامی و غربی قائل هستند؛ ولی به نظر می‌رسد برای تبیین بیشتر مؤلفه‌ها و شاخص‌های سلامت معنوی از دیدگاه اسلام پژوهش‌های بیشتری لازم است؛ از این‌رو، مطالعه حاضر با هدف بهره‌مندی بیشتر از آیات قرآن به‌عنوان شواهدی بر مؤلفه‌های سلامت معنوی صورت گرفته است.

### روش کار

این پژوهش مروری از نوع توصیفی - تحلیلی با رویکرد کیفی است که با هدف استخراج، تبیین و مقایسه شاخص‌های معنویت اسلامی بر پایه قرآن کریم و تحلیل تفاوت‌های آن با شاخص‌های معنویت در دیدگاه غربی طراحی شده است. در مرحله نخست، جست‌وجوی نظام‌مند منابع انجام شد. برای شناسایی مفاهیم معنویت اسلامی، ابتدا قرآن کریم به‌عنوان منبع اصلی مطالعه شد و با استفاده از تفاسیر معتبر شامل میزان، مجمع‌البیان و تفسیر نمونه آیات مرتبط با ابعاد معنویت استخراج شد. در مرحله دوم، به‌منظور تحلیل تطبیقی و مقایسه‌ای، جست‌وجوی هدفمند در پایگاه‌های داده علمی و معتبر گوگل اسکولار، پابمد، اسکوپوس و اس‌آی‌دی<sup>۱</sup> صورت گرفت. در این جست‌وجو از کلیدواژه‌های «قرآن»، «معنویت اسلامی»، «معنویت غربی» و «سلامت معنوی» و معادل‌های انگلیسی آنها استفاده شد. بازه زمانی جست‌وجو بدون محدودیت تعیین شد تا امکان بررسی منابع کلاسیک و معاصر فراهم شود.

معیارهای ورود شامل منابع علمی دارای داوری همتا<sup>۲</sup>، مرتبط با شاخص‌ها و ابعاد معنویت اسلامی یا معنویت در دیدگاه‌های غربی و مقالات یا متون معتبر دینی و تفسیری بود. منابعی که فاقد مبنای علمی یا استناد معتبر بود، یا تنها به تکرار مطالب غیرتحلیلی پرداخته بود، از مطالعه حذف شد.

<sup>۱</sup>) Google Scholar, PubMed, Scopus, SID

<sup>۲</sup>) peer-reviewed

الرَّكَاءَ وَ اعْتَصِمُوا بِاللَّهِ...» (سوره حج، آیه ۷۸)؛ و ج) وحدت در اقامه دین «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ... أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ» (سوره شوری، آیه ۱۳). به این ترتیب، سلامت معنوی در گرو پایبندی عملی به احکام الهی و وحدت امت در اجرای شریعت تعریف می‌شود.

### ۳) معادباوری در معنویت اسلامی

معاد یکی از اصول محوری اسلام است که بارها در قرآن کریم بر آن تأکید شده و بیانگر باور به زندگی پس از مرگ، حسابرسی اعمال و حیات ابدی در آخرت است. قرآن با آیاتی مانند «إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَ لِعَبْتِ وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ» (سوره عنکبوت، آیه ۶۴) که دنیا را سرگرمی و آخرت را زندگی حقیقی می‌خواند و «مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى» (سوره طه، آیه ۵۵) که بر آفرینش، مرگ و بازپرداخت انسان اشاره دارد و همچنین آیه «وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ» (سوره بقره، آیه ۲۰۳) که بازگشت به سوی خدا را قطعی می‌داند، بر این باور اصیل تأکید می‌کند. این اصل، رکن سلامت معنوی در اسلام محسوب می‌شود.

### ۴) جایگاه ولایت در معنویت دینی و اسلامی

سلوک معنوی در اسلام مبتنی بر تبعیت از انسان کامل (ولی خدا) است که با انتصاب الهی، مظهر اتم اسمای الهی و دارای مقام عصمت است. قرآن با آیاتی مانند «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (سوره بقره، آیه ۳۰) و «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (سوره بقره، آیه ۱۲۴) بر این جایگاه تأکید می‌کند. ولی خدا، قرآن ناطق و تجلی‌بخش اخلاق الهی است که وجودش آینه صفات خداوند و عبودیت مطلق است، چنانکه آیه «إِنَّمَا وُكِّلْتُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا...» (سوره مائده، آیه ۵۵) ولایت او را به‌عنوان یکی از ملزومات معنویت تأیید می‌کند.

### ۵) تولی و تبری در معنویت دینی

تولی و تبری در معنویت اسلامی دو اصل بنیادین محسوب می‌شود که تجلی حب و بغض خدامحور در سلوک معنوی مؤمن است. تولی یعنی دوستی و پیروی از اولیای الهی و تبری به‌معنای بیزاری‌جستن از دشمنان خدا است که تلفیق این دو ایمان راستین را شکل می‌دهد. مؤمن با بهره‌گیری از انوار انسان کامل و اجتناب از مودت با اهل باطل، مسیر سلامت معنوی خویش را در صراط مستقیم (سوره حمد، آیه ۶) حفظ می‌کند. قرآن کریم با تأکید بر این اصل: الف) مؤمنان را از دوستی با کافران باز می‌دارد: «لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكُفْرِينَ أَوْلِيَاءَ» (سوره آل عمران، آیه ۲۸)؛ ب) الگوی ابراهیم (ع) را در بیزاری

کامل از شرک برمی‌شمارد: «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ...» (سوره ممتحنه، آیات ۴-۶)؛ و ج) در بیعت زنان مؤمن، نفی شرک را شرط نخست می‌داند: «... أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا» (سوره ممتحنه، آیه ۱۲). به این ترتیب، تولی و تبری به‌مثابه محور سلامت معنوی، وفاداری به توحید و مرزبندی با کفر را ایجاب می‌کند.

### ۶) ممنوعیت ریاضت‌های خردستیز و نامشروع در معنویت دینی

در معنویت اسلامی، هرگونه ریاضت خردستیز و غیرشرعی (حتی اگر به توانایی‌های خارق‌العاده بینجامد) ممنوع است؛ زیرا قرآن کریم سه اصل کلیدی را بیان می‌کند: الف) نفی رهبانیت بی‌حکمت «وَ رَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ» (سوره حدید، آیه ۲۷) (ترک دنیا تنها برای طلب رضای خدا مشروع است، نه به‌عنوان هدف خودبنیاد)؛ ب) تحریم نکردن حلال‌های الهی: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْرِمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ» (سوره مائده، آیه ۸۷) (حرام‌شمردن روزی‌های پاک، تعدی در دین محسوب می‌شود)؛ و ج) تأکید بر بهره‌گیری از نعمت‌های حلال: «كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا» (سوره مائده، آیه ۸۸) و «مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ» (سوره اعراف، آیه ۳۲) (نعمت‌های پاک حق مؤمنان در دنیا و آخرت است). بر این اساس، معنویت اسلامی اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط (ترک واجبات یا تحمیل رنج‌های بی‌حکمت) را شرط سلامت روحانی می‌داند.

### ۷) ظلم‌ستیزی و احتراز از انظلام

ظلم‌ستیزی فعال و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در معنویت اسلامی، ویژگی ذاتی ایمان است که آن را از بسیاری از مکاتب معنوی شرق و غرب (با تأکید بر سکوت یا پذیرش ظلم) متمایز می‌کند. قرآن کریم این اصل را در سه محور تبیین می‌کند: الف) حق اعتراض علیه ظلم «لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوْءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ» (سوره نساء، آیه ۱۴۸) (هرچند خداوند ناسزاگویی را نمی‌پسندد، اما اعتراض مظلوم در برابر ستم آشکار مشروع است)؛ ب) مأموریت پیامبران در نبرد با ظلم: مأموریت حضرت موسی (ع) برای نجات بنی‌اسرائیل از ظلم فرعون: «إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ... أَنْتَ الْغَلَامُ الطَّلِيمُ\* قَوْمٌ فُورُونَ» (سوره شعراء، آیات ۱۰-۱۱)؛ و ج) همدردی فعال با محرومان: حساسیت پیامبر اسلام (ص) نسبت به رنج امت: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ» (سوره توبه، آیه ۱۲۸). به این ترتیب، سلامت معنوی در اسلام مستلزم پرهیز از انفعال و مشارکت در اصلاح بی‌عدالتی‌های اجتماعی است.

**۸) تعقل‌گرایی در معنویت اسلامی**

معنویت اسلامی عقلانیت و تعقل را به‌عنوان ویژگی بنیادی تأیید می‌کند؛ به‌گونه‌ای که واژه‌های «تعقلون» (۲۴ بار) و «یَعْقِلُونَ» (۲۲ بار) در قرآن بر اهمیت محوری خردورزی در سلوک دینی تأکید دارند. قرآن عقل را سرمایه تمایزبخش انسان و اساس بندگی خدا و عمل صالح می‌داند و عدالت را نیز بر همین پایه استوار می‌شمارد: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ» (سوره نحل، آیه ۹۰). آیات متعدد انسان را به تفکر در نشانه‌های الهی فرامی‌خواند: الف) نقد بی‌خردی: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (سوره انفال، آیه ۲۲) (بی‌عقلان بدترین جنبنندگان‌اند)؛ ب) طبیعت به‌مثابه نشانه: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَكَايِتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ» (سوره طه، آیات ۵۳-۵۴) (نظام آفرینش گواهی برای خردمندان است)؛ و ج) هشدار غفلت از عقل: پاسخ دوزخیان به چرایی عذابشان: «لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (سوره ملک، آیه ۱۰) (اگر می‌اندیشیدیم، دوزخی نبودیم). به این ترتیب، سلامت معنوی در گرو به‌کارگیری عقل در شناخت حقایق، عمل به عدالت و پرهیز از جمود فکری تعریف می‌شود.

**۹) توصیه‌های کاربردی در معنویت اسلامی**

معنویت اسلامی با تأکید بر توصیه‌های عملی و کاربردی (نه مفاهیم انتزاعی)، در زندگی روزمره تجلی می‌یابد و بر تعامل سازنده اجتماعی و تأثیرگذاری مثبت بر دیگران متمرکز است. قرآن کریم با ارائه دستورالعمل‌های عینی، این رویکرد را در چهار محور تبیین می‌کند: الف) ارتباط اعمال نیک با هدایت: برپاداشتن نماز و زکات به‌عنوان نشانه بندگی (سوره انبیاء، آیه ۷۳)؛ ب) مسئولیت اجتماعی: دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر به‌مثابه شاخص رستگاری (سوره آل عمران، آیه ۱۰۴)؛ ج) پیوند تقوا و پاداش اخروی: شتاب در طلب آموزش و بهشت اختصاص یافته برای پرهیزگاران (سوره آل عمران، آیه ۱۳۳)؛ و د) ضمانت اجرایی نیکی‌ها: دوام عبادت و اطمینان به محفوظماندن هر نیکی نزد خدا (سوره بقره، آیه ۱۱۰). به این ترتیب، سلامت معنوی در گرو ترکیب عبادت فردی و تأثیر اجتماعی کردار نیک تعریف می‌شود.

**۱۰) بهره‌گیری از اسباب مجاز چارچوب شریعت**

معنویت اسلامی رعایت چارچوب‌های شرعی و اخلاقی در استفاده از ابزار نیل به اهداف اصل بنیادین است؛ به‌گونه‌ای که تحقق مقاصد متعالی صرفاً از مسیر مشروع و اخلاقی پذیرفتنی است و هرگونه وسیله نامشروع - حتی با نتایج مطلوب - مردود شمرده می‌شود. قرآن کریم این اصل را در دو محور کلیدی

دوره ۱۱، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

تبیین می‌کند: الف) مشروعیت روش‌ها در دعوت به حق: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (سوره نحل، آیه ۱۲۵)؛ دعوت به راه خدا باید با حکمت، موعظه نیکو و جدال احسن باشد، نه فریب یا دروغ؛ ب) حرمت توسل به راه‌های ناروا: «وَلَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا إِلَّا أَنْ يُدْزَنَ لَكُمْ» (سوره بقره، آیه ۱۸۹)؛ دستیابی به اهداف (حتی مشروع) از مسیر غیراخلاقی (مانند تجاوز به حریم خصوصی) ممنوع است. به این ترتیب، سلامت سلوک معنوی منوط به هم‌خوانی ابزار و اهداف با موازین شرع است.

**۱۱) پویایی معنویت دینی و اسلامی**

معنویت اسلامی با تأکید بر پویایی، یادگیری مستمر و مهارت‌افزایی، محرک رشد فردی و اجتماعی است. این رویکرد نه تنها به آرامش درونی می‌انجامد، بلکه با ترغیب به «تفقه در دین» (تعمق در آموزه‌های دینی) و کسب مهارت‌های کاربردی، مسیر تکامل را هموار می‌سازد. قرآن کریم این اصل را در دو محور تبیین می‌کند: الف) ضرورت دانش‌اندوزی برای هدایت جامعه: «فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ» (سوره توبه، آیه ۱۲۲)؛ کوچ گروهی از مؤمنان برای تعمیق دانش دینی و بازگشت به‌منظور هشدار به قوم خود، نشان‌دهنده پیوند معنویت پویا با مسئولیت‌پذیری اجتماعی است. ب) الهی‌بودن مهارت‌های کاربردی: «وَ عَلَّمْنَاهُ صِنْعَةَ الْكَبُوسِ لَكُمْ» (سوره انبیاء، آیه ۸۰)؛ آموزش فن زره‌سازی به حضرت داوود (ع) از جانب خداوند، گواهی بر تقدس توسعه مهارت‌ها در مسیر حفظ مصالح جامعه است. به این ترتیب، سلامت معنوی در اسلام در گرو هم‌نوایی عبادت، دانش‌اندوزی و اثرگذاری عملی تعریف می‌شود.

**۱۲) یاد خدا**

یاد خداوند (ذکر الله) به‌عنوان رکن بنیادین سلامت معنوی در اسلام، منشأ آرامش قلبی پایدار، امنیت از ترس و اندوه و رسیدن به مقام نفس مطمئنه است. شواهد قرآن کریم عبارت است از: ۱) تلازم ایمان و آرامش قلبی: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (سوره رعد، آیه ۲۸)؛ آرامش دل‌ها تنها در سایه یاد خدا حاصل می‌شود؛ ۲) امنیت اولیای الهی: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (سوره یونس، آیه ۶۲)؛ دوستان خدا از هر بیم و اندوهی مصون‌اند؛ ۳) نهایت سلامت روحی: «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنِّةُ» (سوره فجر، آیه ۲۷)؛ روح مطمئن شده نمونه‌ای از کمال معنوی است؛ ۴) ذکر مداوم در همه احوال: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا» (سوره احزاب، آیه ۴۱)؛ سفارش به یادکردن بسیار خدا در همه حالات و ۵) ذکر فراتر از موقعیت‌های عبادی: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ»

مجله پژوهش در دین و سلامت

یعقوب (ع) برای شفاعت: «يَا بَانَا أَسْتَغْفِرُ لَكَ ذُنُوبَنَا» (سوره یوسف، آیه ۹۷)؛ گواهی بر تأثیر توسل به صالحان در جلب رحمت الهی؛ و (۳) دستور صریح قرآن: «وَائْتَعُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ» (سوره مائده، آیه ۳۵)؛ امر به تقوا و «تقربجویی به خدا» که در سنت اسلامی، توسل به معصومان (ع) مصداق آن است. به این ترتیب، توسل پل ارتباطی بین بنده و خدا است که با محوریت اهل بیت (ع)، هم‌نوایی ایمان و عمل را در مسیر قرب الهی تعمیق می‌بخشد.

#### ۱۶) رضا

رضا به‌عنوان والاترین دستاورد سلوک معنوی در اسلام، خشنودی قلبی و پذیرش کامل قضای الهی است که حتی بلاها را نعمت می‌داند و آرامش عمیقی در جان مؤمن ایجاد می‌کند. این مقام بر آیات زیر استوار است: شناخت رحمت بی‌پایان خداوند: «أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ» (سوره یوسف، آیه ۶۴)؛ اطمینان به مصلحت‌اندیشی خداوند که برتر از درک بنده است؛ و رابطه دوطرفه خشنودی: «رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ»؛ «خدا از آنان خشنود است و آنان از خدا؛ اینان حزب الله (و رستگارانند)» (سوره مجادله، آیه ۲۲).

#### ۱۷) تسلیم

تسلیم در معنویت اسلامی به‌معنای گردن‌نهادن کامل به تقدیر الهی و اطاعت بی‌قیدوشرط از اراده خداوند است که آرامش درونی و رهایی از ترس و اندوه را به ارمغان می‌آورد. قرآن کریم دو جنبه کلیدی این مفهوم را تبیین می‌کند: پاداش اخروی و آرامش دنیوی: «بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (سوره بقره، آیه ۱۱۲)؛ تسلیم همراه با احسان، پاداشی تضمین‌شده و رهایی از هرگونه خوف و حزن را نوید می‌دهد. الگوی ابراهیمی و برگزیدگی الهی: «إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمُ قَالَ أَسْلَمْتُمْ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (سوره بقره، آیه ۱۳۱). تسلیم فوری ابراهیم (ع) در برابر فرمان خدا، سبب شد در دنیا و آخرت از صالحین برگزیده شود (سوره بقره، آیه ۱۳۰).

#### ۱۸) صبر

صبر در اسلام مواجهه فعال و آگاهانه با سختی‌ها برای تقرب به خدا و تکامل روحی است، نه تحمل منفعلانه. این ستون سلامت معنوی سه ویژگی کلیدی دارد: الف) همراهی با یقین به آیات الهی: «صَبِرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ» (سوره سجده، آیه ۲۴)؛ صبر حقیقی با یقین، نیکی در برابر بدی و انفاق پیوند می‌خورد (سوره قصص، آیه ۵۴)؛ ب) پاداش بی‌حساب الهی: «إِنَّمَا يُؤْتِي الْأَصْبِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (سوره زمر، آیه ۱۰)؛

(سوره آل عمران، آیه ۱۹۱)؛ یاد خدا در ایستاده، نشسته و خوابیده. به این ترتیب، سلامت معنوی در گرو انس دائمی با خدا و تبدیل ذکر به گفتمان درونی زندگی تعریف می‌شود.

#### ۱۳) توکل

توکل به‌عنوان رکن بنیادین معنویت اسلامی، اعتماد بی‌قیدوشرط به قدرت و حکمت الهی است که انسان را از قید اضطراب و نگرانی رها می‌سازد. قرآن کریم با تأکید بر سه بُعد کلیدی این مفهوم کفایت مطلق الهی در پوشش نیازها: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (سوره طلاق، آیه ۳)؛ ضرورت توکل پس از تصمیم‌گیری فعالانه: «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» (سوره آل عمران، آیه ۱۵۹)؛ پناهگاه معنوی در محرومیت‌های اجتماعی «حَسْبِيَ اللَّهُ... عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ» (سوره توبه، آیه ۱۲۹)؛ توکل را نه رویکردی انفعالی، بلکه سلاحی معنوی برای تبدیل وابستگی‌های اضطراب‌آور به اتکای انحصاری به خدا معرفی می‌کند. این مفهوم با نفی اتکا به غیرخدا (سوره تغابن، آیه ۱۳)، آرامش پایدار را در گرو اطمینان به تدبیر الهی قرار می‌دهد.

#### ۱۴) تفویض

تفویض، عالی‌ترین سطح تسلیم در معنویت اسلامی، به‌معنای واگذاری کامل امور به خداوند فراتر از توکل است. این مفهوم با سپردن مسئولیت‌ها و نتایج به خدای حکیم، انسان را از اضطراب و بار مسئولیت‌های غیرضروری رهایی می‌بخشد. قرآن کریم در آیه‌ای کلیدی (آیه ۴۴ سوره غافر) الگوی پیامبری را ترسیم می‌کند: «وَ أَوْضِ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ»؛ «کارم را به خدا می‌سپارم؛ چرا که او به حال بندگان بیناست» (۲۴). این آیه نشان‌دهنده پذیرش آگاهانه تقدیر الهی است که در آن بنده هر رویداد (خیر یا شر) را تجلی تدبیر حکیمانه پروردگار می‌داند و با اطمینان به بینایی و علم خدا، از هرگونه ترس و دغدغه ناشی از پیامدها آزاد می‌شود.

#### ۱۵) توسل

توسل به اولیای الهی به‌ویژه در مکتب امامیه، ایجاد پیوند عمیق با انوار الهی و انسان‌های کامل (چهارده معصوم علیه‌السلام) است که فراتر از درخواست کمک صرف، موجب آرامش قلبی، سبک‌باری و سکینه می‌شود. این مفهوم رکنی کلیدی در سلامت معنوی اسلام است و قرآن کریم با این آیات آن را تأیید می‌کند: (۱) توسل به اسمای الهی: «وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا» (سوره اعراف، آیه ۱۸۰)؛ فراخوانی خداوند با نام‌های نیکو به‌عنوان الگویی برای احترام به مقام اولیاء؛ (۲) الگوی تاریخی: درخواست برداران یوسف (ع) از

عاری از آلودگی‌های اعتقادی و اخلاقی است که شامل پنج مانع اصلی می‌شود: شرک (هرگونه همتاسازی برای خدا)، کینه (حفظ عداوت و بدخواهی)، حسد (ناخشنودی از نعمت دیگران)، نفاق (دوگانگی در اعتقاد و عمل)؛ و تعلقات دنیوی بیمارگونه (وابستگی افراطی به مادیات). این پاکی درونی پیش‌شرط اتصال به خدا و اساس سلامت روح محسوب می‌شود.

### (۲۱) حیات طیبه

حیات طیبه در قرآن کریم زندگی پاکیزه، ارزشمند و معنوی است که خداوند به مؤمنان عامل به نیکی وعده می‌دهد: «فَلَنُحْيِيَنَّكَ حَيَاةً طَيِّبَةً»؛ «قطعاً به او حیات پاکیزه‌ای خواهیم بخشید» (سوره نحل، آیه ۹۷). این زندگی: الف) فراتر از حیات مادی محض است: زندگی دنیا تنها سطح ظاهری دارد: «يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» (سوره روم، آیه ۷). حیات طیبه مراتب عمیق‌تر وجود انسان (معنوی، اخلاقی و اجتماعی) را در بر می‌گیرد. ب) مشروط به ایمان و عمل صالح است: وعده الهی ویژه کسانی است که «آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا»؛ «ایمان آوردند و کار شایسته انجام دادند» (سوره بقره، آیه ۶۲) (۲۴)؛ و ج) ترکیبی از برکات دنیوی و اخروی است: آرامش درونی، رزق حلال، روابط سالم و قرب به خدا در دنیا؛ سعادت ابدی و رضایت الهی در آخرت.

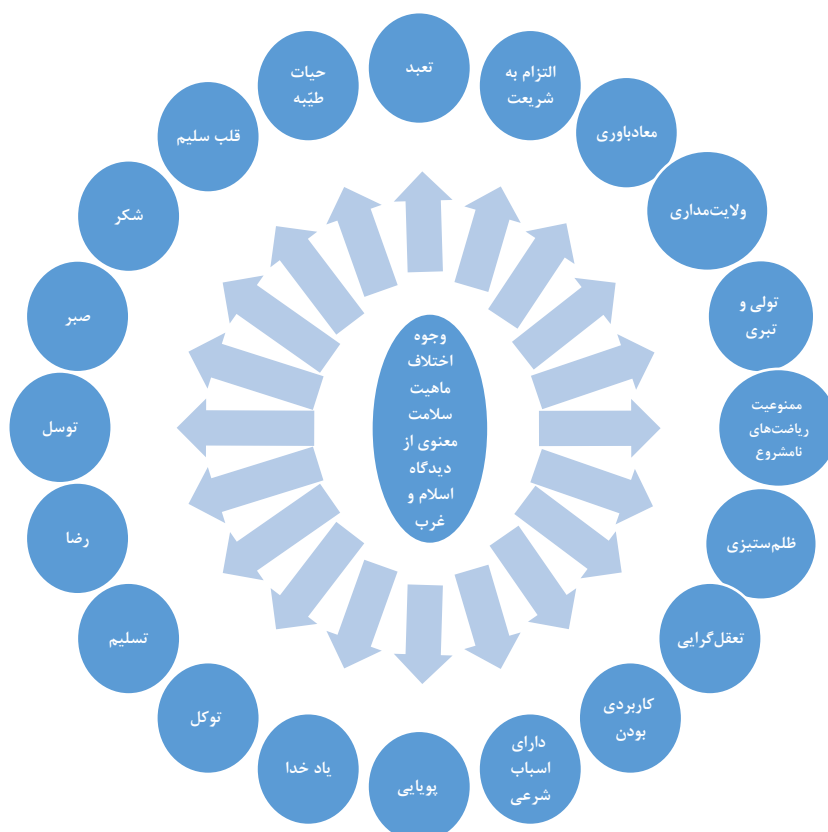
صابران پاداشی بی‌پایان دریافت می‌کنند؛ و ج) رستگاری و آرامش: «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ» (سوره بقره، آیه ۱۵۷)؛ درود و رحمت الهی نتیجه صبر توأم با امید به حکمت خداوند است.

### (۱۹) شکر

شکر در معنویت اسلامی بهره‌گیری مطلوب از نعمت‌ها در مسیر رضای الهی است که فراتر از سپاس زبانی، نشانه‌ای از سلامت معنوی و نگاه مثبت‌بین به زندگی محسوب می‌شود. قرآن با تأکید بر سه جنبه کلیدی: ۱) کمیابی شاکران حقیقی: «وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرُونَ» (سوره سبأ، آیه ۱۳)؛ شمار شکرگزاران راستین اندک است؛ ۲) انتقاد از طبع ناسپاس انسان: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِمْ لَكُلُوبًا حَلُوعًا» (سوره معارج، آیه ۱۹)؛ انسان ذاتاً آزمند و بی‌تاب آفریده شده است، ولی شکر این طبیعت را دگرگون می‌کند؛ ۳) رشد معنوی از طریق شکر: «وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ» (سوره لقمان، آیه ۱۲)؛ فایده شکر به خود انسان بازمی‌گردد و موجب تعالی او می‌شود.

### (۲۰) قلب سلیم

سلامت معنوی انسان در قرآن کریم منوط به پاکی و سلامت قلب است که شرط نجات اخروی معرفی شده است: «إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ»؛ «مگر کسی که با قلبی سالم به پیشگاه خدا آید» (سوره شعراء، آیه ۸۹). قلب سلیم به‌طور مشخص قلبی



### بحث و نتیجه‌گیری

بررسی مؤلفه‌های بنیادین سلامت معنوی اسلامی نشان می‌دهد که این مفهوم بر یک نظام منسجم اعتقادی و عملی استوار است که عناصر محوری آن شامل تعبد خالص نسبت به خدا، ایمان به معاد، پیروی از ولایت و التزام به شریعت و اخلاق الهی است (۲۳، ۲۵). این ساختار سلامت معنوی را فراتر از تجربه‌ای درونی یا روان‌شناختی می‌بیند و آن را به رابطه‌ای دائمی، آگاهانه و هدفمند با خداوند پیوند می‌زند؛ رابطه‌ای که با اصولی چون تولی و تبری، سلیم‌النفس بودن، تعقل‌گرایی و عدالت‌خواهی معنا می‌یابد (۲۶).

در معنویت اسلامی، تعبد نه صرفاً عبادت، بلکه تسلیم کامل به اراده‌ی خداوند و تبعیت از ولی معصوم است؛ درحالی‌که معنویت غربی گرایش بیشتری به فردگرایی و تجربه‌محوری دارد (۲۷). انجام فرائض دینی در اسلام جنبه‌ای الزام‌آور دارد که تحت نظام فقهی تنظیم می‌شود و تنها شارع یا فقیه قابل می‌تواند آن را تعلیق کند (۲۸)؛ درحالی‌که معنویت‌های غربی و شرقی، به‌جای التزام به عبادات شرعی، از تمرین‌های ذهنی یا فردی چون مراقبه و یوگا بهره می‌برند (۲۹).

معادباوری نیز یکی از ارکان سلامت معنوی اسلامی است که مسئولیت‌پذیری اخلاقی را تقویت می‌کند و به انسان جهت می‌دهد. این در تضاد با دیدگاه‌هایی است که بر تناسخ یا چرخش بی‌پایان روح تأکید دارند و فاقد پشتوانه‌ی عقلانی در جهان‌بینی اسلامی‌اند (۲۷، ۲۹). باور به حسابرسی پس از مرگ، فرد را نسبت به اعمالش در دنیا هشیار و مسئول می‌سازد و به تعالی معنوی او کمک می‌کند.

ولایت و پیروی از انسان کامل، که مظهر و مجلای اسمای الهی و خلیفه‌ی خداوند بر زمین است، جایگاهی محوری در معنویت اسلامی دارد؛ درحالی‌که چنین مفهومی در معنویت‌های شرقی و غربی به چشم نمی‌خورد. در این مکاتب، رشد معنوی عمدتاً به خودشناسی و تمرین‌های فردی محدود می‌شود و مفهوم هدایت الهی و انسان کامل در آنها غایب است.

از دیگر مؤلفه‌های بنیادین معنویت اسلامی، تولی و تبری است که شاخص ایمان راستین شناخته می‌شود و پیوندهای اجتماعی، سیاسی و روانی مؤمن را سامان می‌دهد (۳۰). معنویت‌های سکولار و شرقی چنین حساسیتی به تمایزهای اعتقادی ندارند و حتی گاه این تفکیک‌ها را مانعی برای رشد می‌دانند. پژوهش‌ها نیز نشان می‌دهد که رعایت اصول تولی و

تبری در چارچوب مراقبت معنوی اسلامی نقش مؤثری در سلامت روانی دارد (۳۱).

اسلام با رد ریاضت‌های افراطی و خردستیز، بر تعادل و عقلانیت در سلوک معنوی تأکید می‌کند. بر خلاف برخی مکاتب شرقی که ریاضت را شرط کمال می‌دانند (۳۲)، در اسلام معیار حقانیت، التزام به شریعت و عقلانیت است، نه صرفاً دستیابی به حالات خاص روانی یا خوارق عادات، تعادل در ریاضت و پرهیز از خودآزاری‌های غیرشرعی، سلامت روانی و معنوی فرد را تضمین می‌کند (۳۳، ۳۴).

از منظر اجتماعی، معنویت اسلامی با عدالت‌خواهی، دفاع از مظلوم و مقابله با ستم پیوند خورده است. برخلاف برخی از گرایش‌های معنوی مدرن که از درگیری اجتماعی دوری می‌کنند، معنویت اسلامی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را جزو ذات معنویت می‌داند (۳۵-۳۷).

در نظام اسلامی، عقل ابزار بندگی و عدالت هدف نهایی دین معرفی شده است (۲۷، ۳۸). این دو عنصر، سلامت معنوی را به فرایندی عقلانی و متعهدانه مبدل می‌سازند. همچنین توصیه‌هایی چون زکات، نیکوکاری و پرهیز از انزوا، نشان‌دهنده‌ی ماهیت اجتماعی معنویت در اسلام است که فراتر از آرامش فردی، به اصلاح جامعه می‌انجامد (۲۳، ۳۸، ۳۹).

در مقابل بسیاری از جریان‌های معنوی غربی یا شرقی، اسلام بر پایبندی به اخلاق و اسباب مشروع در مسیر سلوک معنوی تأکید دارد (۲۷، ۴۰). این امر موجب می‌شود که حتی روش‌های دستیابی به اهداف معنوی نیز تابع موازین اخلاقی باشند و از انحراف مصون بمانند.

از ویژگی‌های برجسته‌ی معنویت اسلامی، پویایی و انگیزه‌بخشی آن است که با رشد علمی، عقلانی و اخلاقی همراه است. برخلاف معنویت‌های سکون‌گرا، اسلام از مؤمن می‌خواهد که فعالانه در مسیر رشد حرکت کند و مهارت‌های زندگی را توسعه دهد (۳۰، ۴۱).

ذکر خدا، توکل، تفویض، توسل و رضا از ارکان اصلی سلامت معنوی‌اند. یاد خدا، محور آرامش قلب و رضایت درونی است که با صبر، امید، توکل و شکر همراه می‌شود. توکل به خدا موجب پایداری روانی و آرامش در بحران‌ها است؛ درحالی‌که مکاتب غیردینی بیشتر بر انرژی‌های درونی یا اعتماد به خود تأکید دارند. تفویض نیز رهایی از اضطراب را در پی دارد و موجب تقویت ایمان می‌شود (۲۳، ۲۷).

توسل، نه صرفاً یک آیین عبادی، بلکه راهی برای پیوند با رحمت الهی و تجربه‌ی حمایت معنوی است. پژوهش‌های جدید

می‌شود و کمتر ناظر به نظام‌مندی اخلاقی یا تکلیف‌مداری دینی است.

تفاوت‌های بنیادین بین این دو رویکرد نشان می‌دهد که مفهوم سلامت معنوی در دیدگاه اسلامی واجد مؤلفه‌هایی متمایز از سنت‌های معنوی غربی و شرقی است؛ مؤلفه‌هایی که می‌توانند چارچوب نظری بومی و اسلامی را برای الگوهای ارتقای سلامت معنوی فراهم آورند. بنابراین، در سیاست‌گذاری‌های سلامت، تدوین مداخلات معنوی و آموزش مراقبت‌های معنوی در کشورهای اسلامی، لازم است از این تمایزات شناخت دقیق‌تری حاصل شود و چارچوب‌های مفهومی برگرفته از آموزه‌های اسلامی به کار گرفته شوند تا از تقلیل‌گرایی و تعمیم مفاهیم غربی به بافت‌های دینی و فرهنگی متفاوت جلوگیری شود.

### محدودیت‌های پژوهش

این پژوهش با محدودیت‌هایی همراه بوده است؛ از جمله ناهم‌ترازی مفهومی بین معنویت اسلامی و غربی، دشواری در ترجمه مفاهیم کلیدی، تنوع و اختلاف دیدگاه‌ها در هر دو حوزه، کمبود مطالعات تطبیقی میدانی، احتمال سوگیری فرهنگی و دینی پژوهشگر و همچنین محدودیت ابزارهای سنجش که عمدتاً در بستر غربی طراحی شده‌اند. این عوامل می‌توانند بر دقت مقایسه و تعمیم‌پذیری نتایج تأثیر بگذارند.

### پیشنهاد‌های پژوهش

با توجه به محدودیت‌های ذکرشده، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده با رویکرد تطبیقی و میدانی بین جوامع اسلامی و غربی صورت گیرد تا نقاط اشتراک و افتراق معنویت روشن‌تر شود. همچنین، طراحی و اعتبارسنجی ابزارهای بومی سنجش معنویت اسلامی می‌تواند به دقت مطالعات بیفزاید. توجه به تنوع درون‌فرهنگی و میان‌مکاتبی، انجام تحقیقات میان‌رشته‌ای با بهره‌گیری از علوم دینی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و پزشکی و نیز همکاری مشترک بین پژوهشگران مسلمان و غیرمسلمان برای کاهش سوگیری فرهنگی، از دیگر مسیرهای پیشنهادی برای مطالعات آتی است.

### قدرانی

پژوهشگران از گروه سلامت معنوی فرهنگستان علوم پزشکی، استادان، همکاران و دانشجویانی که با راهنمایی‌ها و نقدهای

نیز تأثیر آن را در کاهش اضطراب و افزایش امید نشان داده است (۲۷). این نوع از ارتباط با انسان کامل و واسطه فیض، در معنویت‌های غربی و شرقی فاقد معنا است (۲۳).

رضا اوج تسلیم در برابر اراده خداوند است که موجب آرامش و استقامت در دشواری‌ها می‌شود و با سلامت معنوی پایدار در ارتباط است (۲۳، ۲۷). صبر نیز یکی دیگر از ارکان سلامت معنوی در اسلام است که به فرد توانایی عبور از مشکلات و پایداری در مسیر الهی را می‌دهد، درحالی‌که در برخی معنویت‌ها چنین برداشتی از صبر وجود ندارد.

درنهایت، سلامت قلب به‌عنوان جایگاه ایمان و اخلاق، پایه‌ای برای سلامت معنوی است. فردی که قلب سلیم دارد، در برابر دشواری‌های زندگی مقاوم است و رفتارهای اخلاقی او، انعکاسی از سلامت درون است. یافته‌های علمی نیز بر پیوند مستقیم بین سلامت قلب، معنا، هدف زندگی و ایمان تأکید دارد (۲۳، ۲۷).

سلامت معنوی اسلامی به تحقق حیات طیبه می‌انجامد؛ حیاتی سرشار از ایمان، عمل صالح، امید و آرامش که فرد را در سطح فردی و اجتماعی به کمال می‌رساند. این نگرش برخلاف دیدگاه‌های انتزاعی و فردگرای معنویت غربی، رویکردی جامع و هدفمند دارد که ابعاد مختلف وجود انسان را دربرمی‌گیرد (۲۷، ۲۸، ۴۲).

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سلامت معنوی در منظومه معرفتی اسلام، مفهومی غنی، ساختاریافته و در پیوندی وثیق با ایمان، وحی، عقلانیت و اخلاق تعریف می‌شود. این سلامت نه صرفاً تجربه‌ای درونی، بلکه وضعیتی جامع و التزام‌آور است که فرد را در ارتباط وجودی با خداوند، جامعه و هستی قرار می‌دهد. در این چارچوب، مؤلفه‌هایی چون تعبد، معادباوری، ولایت‌مداری، ظلم‌ستیزی، تعقل‌گرایی، ذکر و توکل، صبر و شکر و درنهایت نیل به قلب سلیم و حیات طیبه، سازه‌های اصلی سلامت معنوی را شکل می‌دهند. این مؤلفه‌ها برخاسته از منابع وحیانی، بر اساس عقل تأییدشده دینی و در پیوند با عدالت اجتماعی و رشد اخلاقی هستند.

در مقابل، الگوهای غربی سلامت معنوی، گرچه در سال‌های اخیر تلاش کرده‌اند به ابعاد معنایی، اخلاقی و درونی حیات انسان توجه نشان دهند، اما عموماً بر تجربه‌گرایی، نسبی‌گرایی ارزشی و معناجویی فردی متمرکزند و اغلب پیوندی با منبع متعالی و وحیانی برقرار نمی‌کنند. در این رویکرد، سلامت معنوی بیشتر به‌صورت احساس رضایت درونی، اتصال با هستی یا حتی آرام‌سازی ذهن در نظر گرفته

7. Modreki F. The role of religion in spirituality, combining the perspectives of Islam and psychology. *Ormazd Research Journal*. 2021. (Full Text in Persian)

8. Hamidvand A, Azimi M, Nosrati Heshi K, Dehghan H. Identifying and analyzing the components of spiritual health from the perspective of the Qur'an and hadiths. *Avicenna Interdisciplinary Journal of Religion and Health*. 2024.4(1). (Full Text in Persian)

9. Sam Aram E, Hezarjaribi J, Fadakar M, Karami M, Shamsaei MM. Spiritual health: Framework, scope, and components based on the teachings of Islam. *Social Development & Welfare Planning*. 2013; 4(14):1-26. (Full Text in Persian)

10. Mokhtari S, Ebadi M, Abolghasemi H. Sublime Peace and its Indicators in the Biography of Imam Ali (AS) Based on "Nahj-ul-Balaghah. *Biannual Scientific Journal Current Studies in Nahj-ul-Balaghah*. 2022; 5(2):61-7. (Full Text in Persian)

11. Esmaili M. Spiritual health from the perspective of western and Islamic scientists. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2018;4(3):1-6. (Full Text in Persian)

12. Ajdar AR, Ahmadifaraz MM. Faith in Islam and Christianity and its impact on health. *Comparative Theology*. 2013;4(9):73-90. (Full Text in Persian)

13. Koohsari MH, Foroutan A. A Comparative Study of the Abrahamic Religions Beliefs. *Pasokh Specialized Academic Quarterly*. 2023;8(30):113-32. (Full Text in Persian)

14. Geravand A, Jalilzadeghan H, Khezri H, Ahmadishooli P, Mehraban S. Effectiveness of spiritual-religious interventions in mental health and quality of life of cancer patients: A meta-analysis of studies conducted in Iran. *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2025; 10(4):128-42. (Full Text in Persian)

15. Motavasselian M, Saghebi SA, Nademi MR, Tavakkoli-Kakhki M. Depression and Dyspepsia: An Implication of Islamic Resources. *J Relig Health*. 2016;55(6):1864-8. (Full Text in Persian)

16. Tavakkoli-Kakhki M, Ghaffari F, Motavasselian M. Synonyms of Depression in Traditional Iranian Medicine Resources. *mhj*. 2017;9(30):115-37. (Full Text in Persian)

17. Sahebdel F, Ghobari Bonab B, Hamidieh B. Typology of spirituality in relation with spiritual health. *Iranian Journal of Nursing Research*. 2020; 15(2):1-8. (Full Text in Persian)

18. Esmaili M, Fani M, Karamkhani M. The Conceptual Framework of Spiritual Health in Islamic Resources (the Quran and Nahj al-Balagha). *Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat*. 2017;3(1): 91-101. (Full Text in Persian)

19. Rouhani S, Jalali A. The difference between

سازنده خویش در پیشبرد این پژوهش یاری‌رسان بودند، همچنین از حمایت علمی و معنوی دانشگاه‌های علوم پزشکی بقیه الله (عج) و مشهد نیز صمیمانه تشکر و قدردانی می‌کنند.

### حامی مالی

بنا بر اظهار مؤلفان مقاله، این پژوهش حامی مالی نداشته و با هزینه شخصی مؤلفان نگاشته شده است.

### تضاد منافع

مؤلفان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی درباره این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

### مشارکت مؤلفان

تلاش در جهت عمق‌بخشیدن به مبانی اسلامی معنویت: مؤلف اول؛ تمرکز بر وسعت‌بخشیدن و تحلیل انتقادی جریان غربی؛ مؤلف دوم؛ و تلاش برای انسجام‌بخشی روش‌شناختی و نگارشی مقاله: مؤلف سوم.

### References

1. Katerndahl D, Oyiriaru D. Assessing the biopsychosociospiritual model in primary care: development of the biopsychosociospiritual inventory (BioPSSI). *The international journal of psychiatry in medicine*. 2007;37(4):393-414.
2. Mesbah M, Marandi S AR. *Spiritual health from the perspective of Islam, concepts, indicators, principles*; Tehran, Legal Publications, 2013. (Full Text in Persian)
3. Kiany M, Mehrmohammadi M, Ghamsari ARS, Nowzari M, Bagheri K. A Study of the Concept of Spirituality in the View of Western and Muslim Educationists. *Journal of Islam and Educational Research*. 2016;7(2):97.
4. Rajabi M, Nosrati RN, Qomi MJ. Spirituality: Definition, Area and its functions in psychology and its comparison with the Islamic approach. *Journal of Islam and Psychological Research*. 2021;6(2):79-102. (Full Text in Persian)
5. Rezayat Gh, Gholamali A, Rezayat F. The Nature of Islamic Spirituality Following an Educational Approach, 1401; 30(54): 239-278. (Full Text in Persian)
6. Irandoost M. What is spirituality and the process of its meaningfulness in the West. *Scientific Journal "Philosophy of Religion"*; 2018, 15(2): 527-548. (Full Text in Persian)

- spirituality in psychological terminology and Quranic literature; the requirements and functions of the Islamic definition of spirituality. National Conference on Spirituality, Health and Happiness with Emphasis on the Teachings of the Ahlul Bayt (peace be upon them); 2016. (Full Text in Persian)
20. Bahador MA, Khavas A. A Comparative Study of Peace in Islamic Spirituality and Secular Spirituality. Marifat. 2020;29(4):69. (Full Text in Persian)
21. Bhatia MS. Spirituality and Mental Health; an Unbreakable Interface. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2019;5(4):1-6. Available from: <https://journals.sbmu.ac.ir/jrrh/article/view/27309>.
22. Davoudi H. A study of philosophy and the meaning of life in Islamic and existentialist schools. Fifth National Conference on Sustainable Development in Educational Sciences and Psychology, Social and Cultural Studies 2016. (Full Text in Persian)
23. Nasr SH. Islamic Spirituality: Foundations. Routledge. 2006. (Full Text in Persian)
24. The Holy Quran. Translation by Makarem Shirazi. Tehran: Office of Historical and Islamic Studies; 2001.
25. Heydari A, Khorashadizadeh F, Nabavi FH, Mazlom SR, Ebrahimi M. Spiritual health in nursing from the viewpoint of Islam. Iranian Red Crescent Medical Journal. 2016;18(6):e24288. (Full Text in Persian)
26. Asadzandi M. Effect of spiritual health (Sound Heart) on the other dimensions of health at different levels of prevention. Clinical Journal of Nursing Care and Practice. 2018;2(1):018-24. (Full Text in Persian)
27. Puchalski CM, Vitillo R, Hull SK, Reller N. Improving the spiritual dimension of whole person care: reaching national and international consensus. Journal of palliative medicine. 2014;17(6):642-56.
28. Koenig HG. Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications. International Scholarly Research Notices. 2012;2012(1):278730.
29. King MB, Koenig HG. Conceptualising spirituality for medical research and health service provision. BMC Health Services Research. 2009;9(1):116.
30. Norouzi-Kouhdasht R, Mahdian MJ, Babaei A, Raoufi K, Rajabzadeh Z, Karamkhani M. The Effect of Instruction of Islamic life Skills on Self-regulation Learning Strategies, Identity Styles and Development of Moral Sense in Students. Journal of Pizhūhish dar dīn va salāmat. 2020;6(1):116-30. (Full Text in Persian)
31. Asadzandi M, Seyed KA. How spirituality affects mental health: From religious to secular spirituality. 2022. (Full Text in Persian)
32. Nizamie SH, Katshu MZ, Uvais NA. Sufism and mental health. Indian J Psychiatry. 2013;55(Suppl 2):S215-23. (Full Text in Persian)
33. Koenig HG, Al Shohaib SS. Religiosity and Mental Health in Islam. In: Mofic HS, Peteet J, Hankir AZ, Awaad R, editors. Islamophobia and Psychiatry: Recognition, Prevention, and Treatment. Cham: Springer International Publishing; 2019.p.55-65.
34. Sulmasy DP. A biopsychosocial-spiritual model for the care of patients at the end of life. Gerontologist. 2002;42(Suppl 3):24-33.
35. Bagheri SKS, Mokhtarband M. The relationship between Justice, Spirituality, and Rationality in the Islamic-Iranian Model of Progress and Their Achievements. (Full Text in Persian)
36. Pargament KI. Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred: Guilford press; 2011.
37. Barezegar I. Cheghoonegi-e Ertebat-e Ma'naviat va Edalat dar Olgooy-e Islami Irani-e Pishraft. The 8th Islamic-Iranian Model of Progress Conference of the Progress Model; Drivers, challenges and fulfillment requirements;2019. (Full Text in Persian)
38. Al-Salih AN. The role of Zakat in establishing social welfare and economic sustainability: The case of Saudi Arabia. International Journal of Financial Research. 2020;11(6):196-202. (Full Text in Persian)
39. Dhar P. Zakat as a measure of social justice in Islamic finance: an accountant's overview. Journal of Emerging Economies and Islamic Research. 2013; 1(1):1-11.
40. Abbaszadeh A. Shari'ah the Guarrantee of Executing Ethics. PAZHUHESH NAME-E AKHLAGH. 2014;7(24):163-80. (Full Text in Persian)
41. Mohammadi F. Naghsh-e Ta'lim-e Islami dar Shekldehi be Shakhshiat-e Danesh-amoozan: Amoozesh-e Maharathay-e Zendegei az Manzar-e Dinin. The first international conference of talent-seeking and culture-creating teachers in the development of technical and professional education and its associates in the path of sustainable development;2024. (Full Text in Persian)
42. Sulmasy DP. A biopsychosocial-spiritual model for the care of patients at the end of life. The gerontologist. 2002;42(suppl\_3):24-33